

nemességén kívül más társadalmi osztálytól reformok megvalósítását nem is lehetett várni”.

Íme a közép-európai társadalmi fejlődés nagy csapdája: az önmagát saját hajánál fogva sárból kirántó nemes ábrándja. Ez a Münchhausen báró modell persze hogy nem működhetett, hisz a nemeseket Nyugaton is a polgárság ösztökélte „nemes természetűvé”! A barokk grandiózus és grandiloquens dinamikája esszenciálisan dialógus, erős polgárság nyugtalanító és olykor fenyegető jelenléte nélkül sehol sincsen „erényes nemes”. Apáczai (és mutatis mutandis Zrínyi) nagy tragédiája, hogy korának nemeseszményét társadalmi és gazdasági feltételei híján próbálta megvalósítani. „Erdélyben a 17. században a nemesi uralom megerősödött, a paraszti árutermelés és a városi fejlődés a hanyatlás számos jelét mutatta. A polgárság nem tudta megőrizni pozícióit. A 17. század elején még virágzó mezővárosok fokozatosan elvesztették jogait, a falvak színvonalára süllyedtek. A városi fejlődés elakadt a kézműves-céhes színvonalon. Az ipari fejlődés hiányában a földesúri gazdálkodás nem tudta megindítani az agrárfejlődést. Az új nemesség kialakulási folyamata megakadt, a nemesség elvesztette a polgárosodás lehetőségeit.” Apáczai érezte a veszélyt, tán ezért is folyamodott a puritánus állam — Platon filozófiájával emberségesített — „erkölcsi diktatúrájához”; pedig így gondolkozásában a pedagógus „ismeretelméleti demokratizmusa ellentétbe került az erkölcsi türelmetlenséget hirdető állam-reformerrel”. Ebben a leszűkített keretben azonban reformtervei reálisak voltak: „Az erdélyi puritánus reformtörekvések sikere lehetőséget nyújtott volna arra, hogy Erdély az újkori fejlődés országaihoz közelebb kerüljön.”

Ez a felismerés az alapja Fábián Ernő történetfelfogásának: „A történelem nem egyszerűen szükségszerűségekből áll, hanem a szükségszerűségekből teremtett lehetőségekből is. A valóság alternatív szerkezete nem zárja ki a megvalósuló mellett létező más lehetőségeket, amelyek az objektív és szubjektív tényezők szerencsétlen, de nem sorsszerű alakulása folytán kihasználatlanul maradnak.” Kihasználatlanul, de nem (föltétlenül) haszontalanul, mert a „tisztán és világosan” megfogalmazott lehetőség — mint amilyen Apáczai iskolacentrikus kartézianizmusa volt — növelve az érthetőséget és a szellem demokratizmusát, megkönnyítheti vagy elviselhetővé szelídítheti, idővel tán még meg is javíthatja az emberek életét itt e Földön. És éppen ez az a pont, ahol Apáczai pedagógiája az immanens lehetőség fölismerésével Comenius chiliizmusa fölé emelkedik: „Apáczai filozófiai és neveléstudományi szintézisében csiszolt elmére és lélekre az itt létért van szükség, hogy Erdélyben megszűnjenek a barbár állapotok: »Ha nagy állhatatossággal nem iparkodunk, hogy az időt hasznosan eitöltsük, dicsőség nélkül, barmok gyanánt fogunk az életből kimúlni!»” Ezért nem szorul értelmezésre és mentegetésre Apáczai rövid élete és befejezetlen oeuvre-je Fábián Ernő explikációjában. „Magasztos, de üres eszmény” helyett egész emberi kontextusában fejtődik ki úgy, ahogyan Lucien Febvre szerezte: a hús-vér embert átvilágítja a teoretikus luciditás. (*Dacia Könyvkiadó, 1975.*)

VEKERDI LÁSZLÓ

A teorianélküliség esélytelensége

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS A TEÓRIA ESÉLYEI CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Az erdélyi írásbeliség sajátos szerkezete okából a fiatal kolozsvári kritikus tanulmányainak, esszéinek és napi kritikáinak gyűjteménye mintegy húsz évvel korábban látott napvilágot, mint magyarországi kor- és pályatársaié. Várható tehát, hogy — ha olvassák — szigorú szemmel fogják azt tenni. Nem különben, de más

okból, az olvasó, aki ily elegendes gyűjteményeket forgatva hozzászólt már, hogy kötetbe gyűjtésüket *kötetnyi* voltak indokolja. A lapok első átpörgetése után a gyanú még erősödhet is: holmi vegyes salátának gondolhatjuk a könyvet, amelyben egymás mellé került Aiszkhülosz és Bergson, Gaál Gábor és Paul Valéry, jobbagylevek és Pilinszky János, erdélyi aktualitások és Novalis. Az előítéletek ellenére aztán a könyv elolvasása — mint e körülményes expozíció után el is várható — jó véget ér: Tamás Gáspár Miklós műve, a benne megmutatkozó kritikusi magatartás *nagy meglepetés*.

Az elméleti és a stílári igényesség a magyar kritikában gyakori perlekedésének itt nyomát sem találom. A vita nem oly módon oldódott meg, hogy az ellenfelek kölcsönös engedelményeket téve, az egyik a szépelgés, a másik a magyartalanság vádját félrevetve kibékültek, hanem úgy, hogy a gondolat eleve stílus és a stílus eleve gondolat. Méghozzá a gondolatot mindig elméleti értelemben véve. Tamás Gáspár Miklós, mint minden kritikus, azzal a másodlagos feladattal találkozott, hogy „... mások megformált és elrendezett tapasztalatait hasznosítsa.” E munkát ő magyarázatnak fogja fel, az eredeti kifejtő fordításának, amely mindig új, amattól eltérő élethelyzetbe állítást jelent, de mindig új, amazzal összhangban levő megoldásokat követel. S mert ez a kettő elválaszthatatlan nála, ezért elválaszthatatlan az elv és a nyelv. *Esszéiben* nagy, és a műfajhoz illően egyszerű filozófiai gondolatokat fordít különböző átlátható élethelyzetekbe. Így indítja *Az archaikus művészet időszerezése* című írását a következő kérdéssel: „Miért olvassuk Aiszkhüloszt?”, hogy a régi és új művészet nagy különbségeire mutasson rá. Így indítja *A hihetetlen hadsereg* című írását egy táj költői képzetársításokat keltő látványából, hogy aztán megkülönböztesse a közvetlen tapasztalatok *értelmezését* az e közvetlenségen felül-emelkedő *magyarázattól*. *Műbirálataiban* a művészet a filozófiához vagy a tudományhoz képest mindig közvetlen szavának megfelelően a műalkotások élettapasztalatát fordítja le. Két jelentékeny kritika, a jobbagyok panaszos leveleiről írott és a Pilinszkyről szóló *Egyenes labirintus* tartozik e nembe. *Bírálatai* végül bölcselői és irodalomtörténeti művek, valamint kritikák fogalmi eszköztárát fejtik ki magyarázva, s szembesítik eközben kimondatlan előfeltételeikkel, végiggondolatlan következményeikkel. Egyként mintaszerű bátorsággal és körültekintéssel mutatja ki Bergson, vagy a Kántor—Láng-féle új erdélyi irodalomtörténet módszertani elvének elégtelenségét.

A legutoljára említett csoportban — mert itt vitákról, elméletek és álelméletek kritikájáról van szó — nyíltan is elhangzik, hogy mi fűti e kötet minden írását. A bizonyítatlanság és a bizonytalanság elutasítása. „Elítélik a normatív esztétikát. Ez például így értelmetlenség: nincs nem normatív esztétika — éppen azzal, hogy teljesíti fő feladatát, megmondja, mi az esztétikum, mi a művészet, már normát állított fel, kizárta a kritériumainak nem megfelelő tevékenységet a művészet, a művészi köréből. Azt persze alulírott is tudja, hogy szerzők »normatív esztétikán« durva perzekutori irodalomellenességet értenek: de miért nem azt mondják?” Tamás Gáspár Miklós olyan bírálatokat akar, amelyek elvei világosak, megvitathatók, ellenőrizhetőek. Méltányolja a csak szubjektív élményt földidőző művészkritikát, de nem tartja követendőnek, s valóban, mint minden művészi *tehetséghez* kötött dolog, nem is követhető, legfőljebb önkéntelenül karikírozható. (Választása annál érdekesebb, mert ő maga rendelkezik e tehetséggel — esszéi művészi erejűek.) Így ír: „... az elmélet bárki által elérhető. A szigorú elmélet a legdemokratikusabb szellemi forma. A kinyilatkoztatás pedig — emlékezzünk csak — nem az.”

A szerző könyvében valódi, s kultúránkban ritka elméleti kritikusként bizonyul, s nem pedig elméletíróként. Amiről szó van, nem teória építése, hanem számonkérése, kötete címét megfordítva: a teorianélküliség esélytelenségének bizonyítása. Tamás Gáspár Miklós szereti Wittgensteint, századunk e nagy gondolkodóját, s gondolom, szereti híres szavait: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Amit nem szeret, e mondat kritikusként nem ritka parafrázisa: amiről nem lehet beszélni, arról fecsegni kell. (*Kriterion*, 1975.)

RADNÓTI SÁNDOR